Kredi kartı kullanımında zaman algılaması ve borçlu yaşam*

*Ali Ergur***

Elektronik teknolojisinin varmış olduğu bugünkü aşamada, toplumsal ilişkilerin biçimlenmesinde önemli ölçüde pay sahibi olan kimi araçlar, tartışmasız belirleyici bir konumu işgal etmektedirler. Toplumsal yaşamın her ânında artık git gide daha sıklıkla ve yoğun bir biçimde, yüksek teknoloji ürünlerinin etkisini gözlemlemekteyiz. Özellikle bireyin gündelik yaşam alışkanlıklarını köklü bir şekilde dönüştürmeye başlayan, cep telefonu, kişisel bilgisayar, internet erişimli cep telefonları ve kredi kartı gibi mikro devre içeren teknoloji ürünleri, dünya çapında olduğu kadar Türkiye'de de yaygınlık kazanmaktadırlar. Gündelik yaşamın bu teknolojik kuşatılması içinde merkezî konumuyla kredi kartı, küresel ölçekte bütünleşen bir ekonomik sürecin başlıca aracı olması nedeniyle özel bir işlevi olan teknolojik bir araçtır. Kredi kartını, bugün ulaşmış olduğu aşamada, yalnızca teknik-ekonomik bir ürün olarak değerlendirmek mümkün değildir; bu aşamadan çok daha derine uzanan kapsamlı bir toplumbilimsel olgu haline gelmiştir. Araştırmamız bu hızlı değişme içinde, kredi kartı kullanımının yol açtığı toplumsal-ekonomik sonuçlara ek olarak beliren bir başka oluşuma, zamanın algılanmasındaki kayma etkisine odaklanmıştır. Ayrıntılarını tartışacağımız bu zaman ötelenmesi durumunu ve onun doğal olarak yol açtığı sürekli borçluluk döngüsünü geniş tüketici kitlesinde gözlemlemeden önce, küresel bütünleşik transaksiyon ekonomisinin merkezinde konumlanıp sistemi bizatihi üreten bireylerin, bu borçluluk döngüsünü nasıl deneyimlediklerine yakından bakmanın anlamlı olacağını düşündük. Bu amaçla, bu bildiriye konu olan veriler ışığında, borçluluk döngüsü olgusunu tartışmaya çalıştık.

(*) Galatasaray Üniversitesi Bilimsel Araştırmaları Destekleme Fonu tarafından desteklenmiştir. Değerli çeviri katkısından ötürü Seçil Doğuç'a teşekkür ederim.

(**) Galatasaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

Türkiye'de yeni bir ekonomik zihniyetin kuruluşunda kredi kartının rolü

Kredi kartının kullanımı, Türkiye'de özellikle seksenli yıllardan itibaren belirgin bir yaygınlık kazanmıştır. O dönemde neoliberal politikaların dünya çapında yaygınlık kazandığı göz önüne alındığında, bu ekonomik zihniyet perspektifine uygun davranacak birey tipinin de geliştirilmesi kaçınılmaz bir sonuçtur. Nitekim, son yirmi yıl içinde, gelişen ve çoğalan kitle iletişim kanallarının göz ardı edilmez katkılarıyla kurgulanan yeni yaşam tarzlarıyla uyumlu olarak, Türkiye toplumunun, tüketim alışkanlıklarını ciddi bir biçimde değiştirdiğini iddia etmek yanlış olmaz. Dünya ölçeğinde belirginleşmeye başlayan küresel ekonomik bütünleşme ve üretimde esnekleşme süreçleri, yeni bir birey tipinin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu dönüşümün nedenini, küresel bütünleşmenin yeni bir iş ahlâkının kurumsallaşmasını öngörmesinde aramak yanlış olmaz (Bell: 81). Uluslaraşırı ve gelişen elektronik teknolojisi sayesinde git gide hızlanan bir küresel ekonomik etkinlik ağı oluşurken, buna koşut olarak bir meşrulaştırıcı ideolojik bağlam da oluşmuştur. Böylece bu yeni ekonomik örgütlenme ve değişim düzeni, zihninde kurumsal varlığını olduğu kadar psişik mekanizmalarını da meşrulaştırdığı bir birey tipini biçimlemeye başlamıştır. Kredi kartının toplumsal yaşama katılması bu noktada özel bir anlam yüklenmektedir. Bireyin tüketiciye tahvil edildiği bu meşrülaştırma sürecinde, toplumsal değerler de aynı şekilde paranın öncelik kazandığı bir yöne doğru dönüşmüşlerdir. Böyle bir dönüşüm, kaçınılmaz olarak kitlesel ölçeklerde çeşitlendirilmiş bir tüketim eyleminin, toplumsal anlam taşıyıcısına dönüşmesine yol açmıştır. Tüketim bir kimlik edinme sürecine dönüşmüş, idealleştirilmiş bir yaşam kurgusuna erişmek için sonsuzca çeşitlenmiş metalar dünyasında *daha iyi bir yaşam* hedefine yönelmiş olan bireyler, ister istemez süreklilik arz eden bir borçluluk döngüsüne girmişlerdir. Her tüketim kertesi ve nesnesi, belli bir yaşam tarzıyla tüketiciyi buluşturan, ancak mevcut ekonomik örgütlenmenin hızı ve kırılganlığı göz önüne alındığında, son derece geçici ve kolay bozulabilen bir özellik de arz eden bir görünümde ortaya çıkmaktadır. Zaten sistemin sürekliliğini ve yeniden üretilmesini sağlayan da, bu çabuk tüketilmeye neden olan genel hızlılıktır. Ödünç alınmak istenen kimlikler ya da kimlik göstergeleri çok fazla sayıda ve hızla bireyin yaşam dünyası içine girebildiklerinden, erişilmesi arzulanan hedefler, ekonomik rasyonellik içinde karşılanabilecek eşiğin çok üzerine çıkmaya başlamıştır. Kredi kartı, borçlanmayı mümkün, borçluluğu doğal hale getirerek, tasarruf kavramının içini boşaltmaktadır. Tasarruf bir ekonomik etkinliği olduğu kadar zamansal bir eylemliliği de içermektedir. Bu nedenle, bir yandan tasarrufa dayalı bir harcama düzleminden borçluluğa dayalı bir harcama düzlemine geçiş yaşanmakta, diğer yandan tüketim *şimdi ve burada* mümkün olabildiğinden, zaman algılamasında dikkat çeki-

ci bir ötelenme yaşanmaktadır. Bu borçluluk döngüsü ruh halinin en billurlaş-
mış şekilde gözlemlenebileceğini varsaydığımız finans sektörü çalışanları, bu
nedenle araştırmamıza konu olmuşlardır.

Bir ekonomik aktör olarak devletin merkezî konumda olması, her ne kadar
onun bu özelliği sayesinde mevcudiyetini koruyan bir bürokratik seçkinler sı-
nıfı için *yıkıcı* etkiler yapmış olsa da (Insel: 190), dünya çapında ortaya çıkan
liberal-esinli uygulamalardan Türkiye'nin kendisini muaf tutması mümkün ol-
mamıştır. Devletin ekonomideki ağırlığının sistemli olarak azaltılmasına koşut
olarak, Türkiye, hedefi kamu sektörünün genel ulusal ekonomi içerisindeki pa-
yının daraltılması olan bir siyasal pratik içine girmiştir. Görece kısa bir zaman
diliminde birçok hukuki değişiklik gerçekleştirilmiş, liberal bir ekonomik anla-
yışın köklenmesi için gereken adımlar atılmıştır. Yeni yatırım alanları içinde,
bütünleşen dünyayla bağları geliştirme arzusunun ifadesi olan iletişim sektörü-
nün özel bir önemi olduğunun altını çizmek gerekir (Alemdar ve Kaya: 114).
Geleneksel olarak devlete atfedilmiş birçok işlev, aşamalı olarak özel sektöre
devredilmiş ya da onunla paylaşılmıştır. Eğitim, bu işlevler arasında önemli bir
yeri olan, liberal bir dünya kavrayışına uygun, görece ben-merkezci bireylerin
yetiştirilmesine yönelik yapısal dönüşümlerin gerçekleştirildiği bir alandır. Kit-
le iletişim araçlarının gelişmesi, kamusal alana egemen olan söylemlerin oluş-
turulmalarına yardımcı olmuş, tasarruf-yönelimlilikten hazcılığa evrilen birey,
kurumsallaşmakta olan yeni ekonomik mantığı içselleştirmeye yatkın hale geti-
rilmiştir. Günümüze uzanan bu başlangıç döneminde, paranın son derece yay-
gın bir şekilde zihniyetlere nüfuz ettiğini, böylece dayanışmacı ve maddi-olma-
yan ölçütlere dayalı değerlerin hızla anlamlarını yitirdiklerini gözlemlemekte-
yiz. Para, modern tanımlamada zamanı *paranteze almaya* ve transaksiyonları
özel değişim ortamlarında gerçekleştirmeye yönelik iken, bugün, toplumsal
kerterizlerin bulanıklaştırılması işlevini edinmiştir (Giddens: 24).

Küresel bütünleşme ve sanal ekonomi

Bugün bütünleşik bir ekonomik sistem olarak dünya, bir ideolojik bağlam
oluşturan birçok toplumsal-kültürel uzantı geliştirmektedir. Bu ideolojik bağ-
lam, büyük oranda, birbirlerine geçişmiş olan medya kanalları ekseninde yapı-
lanan söylem katmanlarından oluşmaktadır. Böyle bir dönüşüm, siyasal-eko-
nomik dengelerin yeniden tanımlanmasını ve sanallıklar ve imgeleştirme stra-
tejileri üzerine kurulu bir toplumun ortaya çıkışını da duyurmaktadır. 'Dene-
tim' ve 'spekülasyon' işlevlerine dayalı yeni bir ekonomik mantığın bu şekilde
temellenmeye başladığını gözlemleyebiliriz. Bu yeni ekonomik etkinlik biçimi,
endüstri toplumunun örgütlenmesinden arta kalanın üzerine kurularak ve onu
aşma amacıyla, ondan çok daha esnek, ama belli kavramsal sabitlenmelerden
yoksun bir toplum dokusu damıtmaktadır. Böylece modern kavrayışın tek par-

...perspektifinde birer toplumsal ivme kaynağı olan süreklilik, uyum, tutarlı-
..., vb. gibi ölçütler geçersizleşmeye başlamışlardır. Yaklaşık son yirmi yıldır,
...kleri daha önceye dayanan, toplumsal olguları deneyimlemenin değişmesi
...nına gelen bu dönüşüm daha gözlemlenebilir hale gelmiştir. Küresel eko-
...mik bütünleşme, bu bağlamda, dünya pazarında rekabet edebilirliğe dayalı
...eni bir evrensel çalışma etiğinin kurumsallaşmasını beraberinde getirmiştir.
...ütçülük bu yeni çalışma etiğinin bireyden devlete kadar bütün aktörler için ge-
...çerli olduğu kolayca görülebilir. Toplumsal deneyimin geçerlilik ölçütünün re-
...kabet ogesine doğrudan bağlandığı bir toplum kurgusunda, bununla uyumsuz
...olan her ekonomik davranışın, mevcut eşitsizliği hak ettiği yönündeki bir ka-
...naatin yaygınlaştığını görebiliriz.

Ekonomik sonuçları bir yana, tüketim, bugün tamamıyla ideolojik bir işlev
yüklenmiştir. Bu ideolojik işlevden hareketle, genel toplumsal eylemin yarı-ya-
bulmuş parçaları olan, 'yaşam tarzları' adı verilen önceden belirlenmiş toplum-
sallıkların ortaya çıktıklarını görmekteyiz. Bir yaşam tarzı, onu oluşturan ve
yeniden üreten tüketim kalıplarıyla uyumlu bir şekilde belirlenir. Tüketim ile
yaşam tarzlarının karşılıklı bağımlılığını ayrıştırmak, bu özgül toplumsallığın
söylemsel çerçevesini meşrulaştıran bir ideolojik bağlamdan türediği için ola-
naksızdır. Kısacası, tüketim, ekonomik işlevlerinin ötesinde, bu şekilde istik-
rarsız bir yapı haline gelmiş olan toplumla sayısız ilişki kurarak bir gösterisel
konumlanmayı deneyimleyen birey için ideolojik bir referans oluşturmaktadır.
Tüketme eylemi, maddi nesnenin saf yararcı bir kullanımıyla belirginleşme-
mektedir; daha çok, belli bir anlamı taşıyan ve tüketicinin edinmeyi arzuladığı
kişiliğin teşhirine yani kimliğe fırsat yaratan gösterge-nesne tarafından belir-
lenmektedir (Bocock: 59). Nitekim, Robertson'ın vurgusuyla, yerelle küreselin
bütünleştiği glocalisation olarak yeniden formülleştirilen küreselleşme süreci,
tam olarak, yeryüzü ölçeğinde uyarılmış bir ticaretin geliştirilmesi amacıyla ge-
niş bir tüketici kitlesi yaratılması hedefine karşılık gelmektedir (Robertson:
59). Bu şekilde tamamen ticari nedenlerle kışkırtılmış olan çeşitlilik, içerdiği
bir yaşam tarzları seçenekleri bütününün sınırlarını çizmektedir.

Bugün belli bir *management* zihniyetinin, toplumsal yaşamın bütün alanla-
rına nüfuz etmekte olduğu gerçeği, yadsınmaz bir şekilde görülmektedir. Ka-
pitalist sistem karşısındaki eleştirel düşüncenin derinliklerine, gizil ve heryer-
de mevcut uzlaşmacılığı kurumlaştırarak nüfuz etmektedir. "Malûmat fabri-
kası" olarak üniversitenin bu süreçte merkezî bir rol oynaması, ironik ama as-
lında günümüz koşullarında şaşırtıcı sayılmaması gereken bir gelişmedir;
çünkü management zihniyetiyle bütünleşmiş üniversite, pazarın yasalarına
sabitlenmiş mantığın varkalması için gerekli olan ideolojik çekirdeğin yeni-
den üretilmesinde önemli bir işlev üstlenmektedir (Nalbantoğlu: 34). Doğal
olarak, bütün hükmetme stratejilerinde olduğu gibi, management zihniyeti,
sürekli olarak varoluşunun yeniden üretilme kanallarını çeşitlendirme ve böy-

lece kendisine gerekli olan meşruiyet zeminini güçlendirme eğilimindedir; bu yolla, bütün toplumsal katmanları kesen yaygın ve ısrarlı bir söylemi de yerleştirmektedir. Reklâm söylemi, bu ikna göstergeleri çerçevesinin merkezinde yer alır. Kitle iletişim araçlarının bütünleştirici vecheleriyle iç içe geçmiş olan reklâm söylemi, insan ruhunun derinliklerinde, daha önceden ket vurulmuş sahip olma arzusunu ateşlemektedir. Bu motivasyonun, izlerkitlenin uyarılması hedefini geliştiren bir imge sistemini harekete geçirdiği söylenebilir. Bu ikna edici söylemlerdeki bolluk, artık tüketiciye dönüşmüş olan bireyin aşırı uyarıldığı bir genel halin ortaya çıkmasını kolaylaştırmaktadır. Kitle iletişim araçlarının, bireyi çevreleyen toplumsal süreçler arasında, onu tüketiciye dönüştürme sürecinde en vazgeçilmez rolü oynadıklarını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Kitle iletişim araçlarının en çarpıcı etkisinin, her türlü konu, imge ve toplumsallığın, toplumsal gerçekliğin stilize temsilleri aracılığıyla büyütülmesi olduğunu düşünebiliriz. Büyütülen bu gerçeklik düzlemi, temel çıkış noktası olarak kabul edildikten sonra, artık tüketiciye dönüştürülmüş olan bireyin, toplumsal eylemliliğin referanslarını tüketim-yönelimli davranışlarda araması kaçınılmaz olacaktır. Tüketimle tanımlanan bir toplumsal deneyim, tüketme eylemine atfedilmiş olan yaşam tarzlarına erişme yönünde kuvvetli bir isteği de beraberinde getirmektedir. Yaşam tarzlarını saran genel bir homojenleştirici kültür olgusunun varlığı her ne kadar açıksa da, bu, geniş bir çeşitlilik halinde ortaya çıkan tüketimle karşılıklı bağımlılık ilişkilerini dışlamaz (Chaney: 32).

Toplumsal katmanlaşmaya dair modern kavramlar her ne kadar tamamen geçersizleşmedilerse de, yeni tip yapılanmalar ve endüstri-sonrası toplumun getirdiği sorunlar karşısında büyük ölçüde değişikliğe uğramışlardır; sınıf mefhumunun dönüşmesini bu bağlamda ele almak gerekmektedir. Esnek bir iş örgütlenmesine gidiş, kaçınılmaz olarak üretimin metafor değerini kökten dönüştürmüştür. Emekçi sınıfı, artık çelişkilerin ayar ölçüsü değildir (Baudrillard: 101). Başka bir söyleyişle, kaynaklar üzerindeki denetim ölçütü, günümüzde sınıfı tanımlamanın tek değişkeni değildir. Böylece, endüstri toplumunun, sınırları iyi çizilmiş toplumsal sınıf ayrışmalarının yerini, büyük ölçüde yaşam tarzlarının almakta olduğunu belirtmek yanlış olmaz. En azından, toplumsal sınıflara ait kimi temel işlevlerin (aidiyet hissi oluşturmak, kimlik sağlamak, vb.), önemli oranda yaşam tarzları tarafından gerçekleştirildiğini belirtmemiz gerekmektedir. Bununla birlikte, hızlı tüketime dayalı bir ekonomik etkinliğin uzantısı oldukları göz önüne alındığında, yaşam tarzlarının doğasına içkin olan kolay bozunurluğun, sınıf-temelli konum alışlara oranla, bireyi toplumsal hatta etik anlamda çok daha esnek hale getirdiğini de eklememiz gerekir. Yaşam tarzlarından türeyen kırılgan kimlikler, bugün bir yandan modern-öncesi kalıntılarda ve pazarın yasalarına tâbi olan modern sınıfsal konumlarda (Clarke: 233), diğer yandan sınıfların yanılsamacı izdüşümlerini

oluşturmaya uygun postmodern dağılmada köklenmektedirler. Bütün bir yaşam tarzları düzlemi, yüksek sınıflara yakın konumlanma arzusunda özetlenebilir; zira her ne kadar, üst sınıflar kendilerini tüketim yoluyla diğerlerinden ayırma eğiliminde olsalar da, yine aynı tüketim yoluyla belirledikleri terimler hiyerarşisinin bütün sınıflara yayılmasına da neden olurlar (Douglas ve Isherwood: 189).

Bugün açıklıkla görülebilen bir gerçeklik var: Dünya ekonomisi git gide daha yüzer-gezer, ivmelenmiş, kırılgan bir yapıya dönüşmüş ve üretimin kendisinden ziyade transaksiyonları temsil eder hale gelmiştir; kısacası sanallaşmıştır. Nitekim, bu hızlanmış genel ekonomik etkinlik, her ne kadar geniş bir veri akışını sağlıyorsa da, aslında *yalnızca bu hızlandırılmış hareketlilik içinde var olabilmektedir*; diğer bir deyişle, belli bir ekonomik etkinliği temsil ettiği iddia edilen bazı sayı ya da kodları, bir yerden bir diğerine taşıdığı ölçüde vardır. Sonsuz sayıda elektronik yer değiştirmenin sağladığı hareketlilik, yeni ekonomik mantığın ve örgütlenmenin varlığını mümkün kılan tek nedendir. Üretimin temsil edilme gayesinden ziyade, tahrik edilmiş hareketliliğin belirlediği bu yeni ekonomiye egemen olacak temel dinamiğin, gerçekliğe dair malûmat değil spekülasyon-yönelimli kurgusallıklar olması kaçınılmazdır. Ekonomideki sanallaşmaya koşut olarak, oraya eklemlenen bireylerin zihinleri de, yeni sistemin gereklerine göre biçimlenmektedir. İşin *görünmez* hale gelmiş yeni örgütlenmesi içinde, zamansal ve coğrafi bir esnekleşmenin ortaya çıktığını görebilmekteyiz (Beck: 302). Bunun sonucunda, zaman algılamasının, bireylerin psişik kapasiteleri arasında en fazla etkilenenlerden biri olduğunu söyleyebiliriz; çünkü sanal ekonominin çevreleyici koşullarına uyum sağlama gereği, doğrudan doğruya zamanın tasavvur edilme ve kavramsallaştırılma biçiminde bir değişikliğe yol açmaktadır. Bu zaman kavrayışı, geniş ölçüde, sanallığın üreticileri de olan medya tarafından yaygınlaştırılmaktadır. Böylece, özgül bir zamansal ritmin belirginleşmekte olduğunu gözlemlemekteyiz.

Zaman algılamasındaki dönüşüm: Şimdiki zamanın sıkışması

Zamansal çizgiselliğin yitmesi, aslında, hayal gücünün yaşanan zamandan uçup gitmesi anlamına gelmektedir; bu da, geleceğin proje olma özelliğinin yarı-trajik bir şekilde yok oluşu anlamına gelmektedir. Gelecek, bugünle ilişkisinde, artık dışsal bir özellik taşımamaktadır; bu, 'zamansal öz'ü (Derrida: 238) parçalayan bir niteliktir. Ancak şimdiki zaman 'dolu' olmayı sürdürmektedir; hatta belki daha kötüsü, aşırı-yüklenmiş bir şimdiki zaman söz konusudur. Postmodern birey, zamanı yalnızca şimdiki zaman cinsinden ifade edilebilendir. Üstelik, öngörüleri ve izdüşürmeleri, Aldo Haesler'in söyleyişiyle bir "yarınsızlaşmış şimdiki zaman" ve bir "sonradan edinilmiş gelecek" ekseninde örgütlenen toplumsal yaşam karşısında yok olmaktadır. Günümüzde gelecek son

derece belirsizleşirken, şimdiki zaman, tersine, neredeyse mutlak bir şekilde anlık hale gelmektedir (Haesler: 93). Bütün bir toplumsal deneyim, şimdiki zamanın, gelecek yönelimi olmaksızın bir dönüşümü olarak tasavvur edilmektedir. Toplumsal eylemi zaman ekseni üzerine izdüşürme amacı artık geçerliliğini yitirdiğine göre, hiçbir pratik yarına bırakılmamaktadır. Birey, eğreti bir şekilde elinde tuttuğu maddi varlıklarını yitirme kaygısından, bir birikim ekonomisinde zamana ve mekâna yayılabilen bütün fırsatları şimdiki zamanın aynı yoğunlaşmış düzlemine toplamaya çalışmaktadır. Kendi zevkine göre yaşama ve harcama hakkına öncelik veren bir ahlâkın temel ilkesi, yaygınlaşmış bir hazcılığa varmaktadır (Paitra: 118). Gelecek projesi olmadan tasarruf ekonomisinin de olamayacağı malûmdur. Bu noktada, kredi kartlarının kullanımının, bireyin geleceği algılamasıyla ilgili deneyimlemesinin zamansal elemanlarını birbirlerinden uzaklaştırdığını iddia edebilmek mümkün hale gelmektedir. Bu kullanım, böylece bireysel projeler taşıyan bir geleceğin yutulduğu ve sonu gelmez borçluluğun doğal durum haline geldiği bir toplumsal örgütlenmenin en temel, hatta simgesel aracı olmaktadır. Sanal ekonominin gerekleriyle, az ya da çok iç içe geçmiş birçok toplumsal katman arasında, borçluluk sisteminin mantığını en çok takip etmek ve içselleştirmek zorunda olanların, küresel kapitalizmin yeniden üretilmesini sağlayan sektörlerde çalışanlar olduğunu düşünmek pek yanlış olmayacaktır. Bu noktada finans sektörünün özel dikkati hak eden bir konumu olduğunu belirtmeliyiz. Araştırmamızın bu ilk aşamasında, öncelikle finans sektörü çalışanlarına yönelmiş olmamızın anlamı buradan kaynaklanmaktadır. Her ne kadar araştırma konusu finans sektörüyle kısıtlanmışsa da, aynı savların, endüstri-sonrası kapitalizmi yeniden üretme işlevinde birincil konumda olan ve dönüşümün etkilerini en önce hissedebilen bütün sektörler için az-çok geçerli olabileceğini belirtmek gerekir.

Geçmişin bugünde yalnızca bir *nostalji* değerinin olması (Jameson: 67), zamanın algılanması ve deneyimlenmesindeki sıkışma etkisini açığa çıkartan önemli göstergelerden biridir. Deneyim, hızlandırılmış bir şimdiki zaman çevresinde oluşmakta ve bir 'anlık oluş'a indirgenmektedir; ama aynı zamanda, tarihsel akışın doğrusal algılanışının da parçalanmasıyla sonuçlanmaktadır. Böylece ne geçmiş ne gelecek süreklilik ve karşılıklı bağımlılık çağrıştıran bir anlam yüklenmektedir. Pragmatik bir bakışla kurulmuş dünya tasavvuru, bugün yalnızca şimdiki zaman cinsinden bir toplumsal deneyim oluşmasına yol açmaktadır. Bu, zamanı hem geçmişte (unutma) hem gelecekte (sabırsızlık) sıkıştırmaktadır. Uzun erimli projeleri, diğer bir deyişle geleceği olmayan birey, bir anlamda tasarruf ekonomisinin etik sınırlarının tükendiği bu noktada, her deneyiminde, umuttan yoksun bu ruh halinin yıkıcı boyutlarını yeniden keşfetmeye mahkûm kalmaktadır. Ahlâki yönleri bir yana bırakıldığında, zamanın sıkışmasının mali ve maddi ağırlığının da bir o kadar önemli olduğu gözlemlenmektedir. Bizim araştırmamızın verilerinin de ortaya koyduğu gibi, sürekli

borçluluk, aşamalı olarak postmodern yaşamın bir gerekliliği haline gelmektedir. Aynı şekilde, bir *aksak yaşamın* da (*senkoplu yaşam*) belirginleşmeye başladığına tanıklık etmekteyiz. *Aksak yaşam*, geleceği (projeler) sürekli olarak önden inşasının, aslında öz itibariyle endüstri çağı kapitalizminin özelliklerine göre çok az farklılık sergilemekte olduğunu da not etmeliyiz. Zira değerinin taşındığı biçimler geniş ölçüde değişikliğe uğrasalar da, paranın temel işlevleri sabit kalmaktadırlar. Rekabetin ve iş verimliliğinin artışı, erişilmek istenen hedefleri git gide daha güç hale getirmektedirler (Simmel: 274). Böylece toplumsal yaşamın inşa edici koşulları, git gide daha karmaşık ve karşılıklı bağımlılık gerektiren bir özellik kazanmaktadırlar; bireylerin ve kamunun her geçen gün daha fazla borçlanmasını bir gereksinim olarak doğallaştıran da budur. Endüstri-sonrası çağın en temel özelliklerinden bir tanesi bu noktada açığa çıkmaktadır: Borçluluk, artık paranın, banknotta simgeleşen gösterge değeri üzerinden gerçekleşmemektedir; borçluluk bundan böyle, değişimin gizlenmesi için yeterince soyut olan bir tasavvurdur. Üstelik, değişim yalnızca görünmez olmakla kalmamakta, aynı zamanda, sürekli borçluluğun yolunu açan bir çıkmaz ya da kısır döngüyü mümkün kılan teknolojik gereçlerin yanılsamacı müdahalesine maruz kalmaktadır. Buradan türeyen yanılsama etkisi, bireyde, borcun 'sorun' olarak algılanır olmasını ortadan kaldıran psişik mekanizmayı harekete geçirmektedir. Başka bir deyişle, bireyin mali işlevlere erişimini kolaylaştıran sistemsel araçlar, borç gerçekleşmiyormuş gibi bir yanılsamayı doğurur ve sürdürür şekilde işlemektedirler. Kredi kartı, bu dönüşüm sırasında anahtar rolü oynayabilecek bir araç olarak, sınırsız tüketimin mali boyutlarını görünmez hale getirmeye ve borçluluğu, onu bir ışıltı etkisiyle kaplayarak doğallaştırmaya yaramaktadır. Bu sıraladığımız nedenler, kredi kartının kullanımındaki görünen ve görünmeyen boyutları sergilemek amacıyla bir görgül alan açılmasını gerekli kılmışlardır.

Finans sektörü çalışanlarının kredi kartı kullanımı araştırmasının genel sonuçları

Bu makalenin içeriğini oluşturan savlar, öncelikle, Mayıs-Haziran 2001 döneminde, on sekiz ayrı finans kuruluşunun altmış çalışanıyla yapılan mülakatlarla desteklenmektedir. Görüşülen kişiler, örgüt hiyerarşisinin farklı noktalarında konumlanmaktadırlar. Görüşmelerin tamamı İstanbul'da yapılmıştır. Bu, maddi kısıtlılıklar nedeniyle başvurulan bir tercih değil, incelenen sektörün mekândaki örgütlenmesinin kaçınılmaz sonucudur. Nitekim, bürokratik karar alma mekanizmaları dışında, ekonomi aktörlerinin ve özellikle finans sektörünün, en azından merkezî nitelikteki unsurlarının İstanbul'da yerleşik olduklа-

rını rahatlıkla söyleyebiliriz. Sonuçlarının genel anlamda çalışma varsayımları na uygun oldukları saptanabilirse de, araştırmanın Nisan 2001 ekonomik kr zinden sonra gerçekleştirildiği göz önünde tutulmalıdır. Bu tarihten önce ya pılmış bir araştırmanın daha farklı sonuçlar verebileceği, muhtemelen borçlu luk döngüsüne ve zaman algılamasındaki kaymaya yönelik varsayımlarımızın çok daha çarpıcı bir şekilde kanıtlanabileceklerini düşünebiliriz.

Çalışanın sistemle özdeşleşmesi, sisteme bağlı değerlerin yeniden üretilmesi işlevini sağlamaktadır. Ancak bu değerlerin, kendisi de son tahlilde emekçi olan finans sektörü çalışanı tarafından katışıksız bir şekilde içselleştirildiklerini düşünmek doğru olmaz. Bulgularımız, çalışanlarda değerler düzeyinde *içselleştirme* ve sorunları *dışsallaştırma* eğilimi ile kendi toplumsal deneyimleri arasında çelişkilerin varlığını ortaya koymuştur. En ilgi çekici bulgulardan bir tanesi, bir yandan borçluluk döngüsünün bütün belirtilerine ya da en azından belli başlılarına sahip olan kişilerin, 'diğer insanlar'ın borçluluklarını değerlendirirken böyle bir gerçekliği kendileri deneyimlemiyorlarmış gibi bir izlenim yaratmaları, hatta kendilerini de buna inandırmış olmalarıdır. 'Eksper bakışı' adını verebileceğimiz bu tavır, birbirlerinden farklı hiyerarşik konumdaki finans çalışanları için geçerlidir. Daha önceki araştırmaların da göstermiş olduğu gibi, bu eğilim, belirgin bir sözcük seçimi mantığını da beraberinde getirmektedir (Viaud ve Roland-Lévy: 426).

Araştırmamızın bulguları, kredi kartından yararlanma biçimi düzeyinde bir dizi farklılaşmanın varlığını kanıtlamaktadır. Bu farklı kullanım düzlemlerini üç ana başlık altında toplayabiliriz: (1) Kullanma gerekçeleri, (2) bireylerin yaşamları üzerindeki olası etkileri, (3) kullanımın sonuçları hakkında değerlendirmeler. Birinci düzey, borçlanmanın ve kredi kartı kullanmanın bir anlamda 'mazereti'ni oluşturan nedenlerin toplamıdır. İkinci düzeyde, kredi kartının, bireylerin toplumsal yaşamlarında ve özel yaşamlarındaki gözlemlenebilir sonuçları toplanmaktadır. Nihayet son düzeyde, daha değerlendirmeci bir yaklaşım gözlemlemekteyiz; bu düzey, borçlanmanın doğrudan ya da dolaylı sonuçları konusunda, 'öteki kullanıcılar' hakkında, özne bunların dışında kalacak şekilde geliştirilen söylemdir. Özellikle bu son eğilim, finans sektörü çalışanlarını bir çeşit 'teşhis koyucu' konumuna yerleştirmekte, bu da sistemli olarak eleştirel bir içe bakış geliştirmelerini engellemektedir. Ayrıca, borçluluk haline belli bir mesafe ile bakma, kaçınılmaz olarak çalışma sürecinde gizlenen ideolojik içeriğe yabancılaşmayı da beraberinde getirmektedir. Finans işi üzerinden kimlik ödünç alma ve teknik bilgilerin edinilmesindeki uzmanlık, kişiliği yeniden biçimler bir etki yapmaktadır. Bu yeniden biçimlenen kişiliğin, belirgin olarak, yabancılaşmış, bir toplumsal sınıfa aidiyet bağlarına oranla daha steril hale gelmiş, kendisini özerk, benzersiz ve biricik bir toplumsallık olarak algılayan bir anlayış çevresinde oluştuğunu öne sürebiliriz.

...r saha araştırmasının ön sonuçları: ...r leitmotiv olarak borçluluk

...r makalede tartışılan savların bir diğer kaynağı, Türkiye'nin ana metropoliten ...larında gerçekleştirilmiş bir saha araştırmasının bulgularından türetilmiş...r. Araştırma, borçlanmanın doğallaşması perspektifi üzerine bir kez yapılan...ldıktan sonra, ilk adımda, temelde en büyük üç metropoliten alan -İstanbul, Ankara, İzmir- üzerine yoğunlaşan nicel bir saha çalışması olarak tasarlan...ı. Toplamda 615 kota-temelli, rasgele seçilmiş denekler, bireysel borçluluğun farklı vecheleri üzerine 59 sorudan oluşan bir anketi yanıtladılar. Her ne kadar Türkiye ekonomisinin bütünü ve Türkiye'nin toplumsal gerçeğinin tüm çeşitliliği böyle bir ölçek dahilinde ölçülemez görünse de, bu alanların, küresel titizlikle bütünleşmiş olmaları itibariyle, kapitalizmin ve onun çevresinde örgütlenen toplumsal yaşamın dönüşümünü ölçmek açısından büyük ölçüde temsil gücüne sahip bir kentsel çeşitlilik sunduğu unutulmamalıdır.

Görüşülenlerin genel profiline gelince, %60'ının kadın, %61,2'sinin 25 ve 44 yaş arasında, %56,6'sının evli, %41,3'ünün lise ve %41,5'inin üniversite mezunu (kadın görüşmecilerin %45,5'i lise mezunuyken aynı oran erkek görüşmeciler için %35,4'te kalıyordu) olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar farklı gelir grupları farklı dönemlerde kullanmaya başlamış olsa da, kredi kartı belirli bir toplumsal yaygınlığa ulaşmış görünmektedir. Kredi kartına sahip olanlar arasında en büyük kesim (%20,8), beklendiği üzere, 1990'ların sonunda kişisel bankacılık olanaklarının artmasına denk düşmektedir (1999-2000'den bu yana kredi kartı kullanıcısı). Yukarıdakine neredeyse eşit, 1997-1998'den beri kullanan başka bir kesim (%18,5), teknolojik bir gerecin hızla yaygınlaşarak, en azından kentsel alanlarda, toplumsal bir pratiğe dönüşmesi biçimindeki bu olguyu doğrulamaktadır. Türkiye'nin kriz-sonrası temkinli ruh hali içinde dahi, kredi kartı kullanıcılarının anlamlı bir çoğunluğunun (%64,2) aylık gelirlerinden para biriktiremediklerini bulmak şaşırtıcı görünmemektedir. Başka bir deyişle, metropoliten alanlardaki kredi kartına geniş oranda bağlı olan Türk tüketicisi, sabit bir borçluluk sistemine düzenli olarak bağlanmış bir ekonomik fail olarak ortaya çıkmaktadır. Para biriktirebilenler arasında, tartışılmayacak denli yüksek oranda birey (%17,1), hisse senedi (%3,3) ya da banka hesabı (%6,0) gibi görece daha kurumsal ve sabit araçlar yerine dövize yatırım yapmayı tercih etmektedir. Borçluluk mantığının içselleştirilmesine dair bir başka işaret de, kredi kartı kullanımının iki gerekçesinde gözlemlenmiştir: Görüşmecilerin yarısına yakını (%48,1) nakit paraları olmadığı için kredi kartını tercih ederken, -bu da onların borçluluk ekonomisinin zaten doğal bir parçası haline geldikleri demektir-, diğer yarısı (%47,6) nakit para taşımamak için kredi kartı kullanmaktadır. Her ne kadar ikinci seçenek göreli bir ekonomik özerklik çağrışımı uyandırsa da, göreli ekonomik zenginlik koşullarında dahi borçluluğu

doğallaştırdığından, böyle bir davranışı aynı mantığın bir uzantısı olarak algılamak mümkündür. Tutumlar açısından kredi kartıyla tüketim pratiğinde belirli bir tutarlılık gözlemleyebiliriz. Nitekim, bireylerin hatırı sayılır bir çoğunluğu (%57,2) mallara hemen sahip olmaya ilişkin değerlerle bütünleşmiş görünüyor; bu aynı zamanda tüketim yoluyla umutsuz bir anlık iktidar arayışı anlamına gelmektedir. Bu koşullarda, sanal olarak güçlendirilmiş bir ekonomik araç (kredi kartı) ile harekete geçirilen hızlandırılmış tüketimin kendisi, zaman sıkışmasının *tarihdışı* anı haline geliyor; bu an *sabırsızlık* olarak geleceğin şimdide yansıdığı, ve geçmişin *unutuluşta* yokolduğu andır. Dahası, zaman algısındaki bu sıkıştırıcı etki, varoluşun biricik biçimi olarak bu ivedilik, aynı zamanda, tüketimin ayırdına varılmaması anlamında, ekonomik varlıklar üzerindeki denetim yitimini doğurmaktadır. Çoğunluk (%55,4), kredi kartıyla, para harcama hissini koruduklarını belirtse de, tüketicilerin azımsanamayacak bir bölümü (%44,6) kredi kartıyla tüketim esnasında para harcama gerçeğinden koptuklarını açıkça belirtmektedir. Bununla birlikte, tüketim eylemi dahi, olduğu şekilde ancak kısmen algılanmaktadır; harcamanın anonimliği, tamamen mesafe alınmış bir edim olarak ortaya çıkacak bir *diş-* ya da *öte*-gerçeklik derecesine ulaşmamaktadır. Başka bir deyişle, 'narsisistik kayıtsızlığın' (Yaraman: 90) bir uzantısı olarak, satın almanın tamamen hayalî bir ötekine devredilmediği ölçüde, tüketici, ödemenin gayri maddileşmesine eşlik eden tüketimin anlıklığına yerleşmiş olmaktadır. Görüşülenlerin yalnızca %16,4'ü, ödemeyi bir başkası tarafından yapılıyormuş gibi algıladığını belirtmiştir. Ancak, borçlu bir aktör olarak kendiliğin dışsallaştırılmasını çağrıştırdığı düşünülürse, bu orandaki bir ödeme yanılsamasının tamamen gözardı edilemeyeceğini hesaba katmalıyız. Her ne kadar tüketici açısından ödemenin gerçekliği kavramsal olarak kaybolsa da, bu algısal sapmaya bizzat kredi kartının mantığına zıtdeğerlikli bir özellik katan bir rahatsızlık duygusunun eşlik ettiğini savunmak hatalı olmayacaktır. Bu yüzden, sanal ödeme deneyimi sırasında kişi, bir yandan kredi kartının algısal sonuçlarıyla (paranın *kayboluşu*) bütünleşmeye yönelmiş, diğer yandan da borçlu olma duygusunun yaydığı gerilimden ötürü kaygılanan, zihinsel olarak yarı-yalıtılmış bir birim olarak görülür. Nitekim, görüşülenlerin üçte birinden fazlası (%36,9) kredi kartı kullanımından sonra, borçlanmış olmaktan ötürü genellikle bir rahatsızlık duyduklarını belirtmişlerdir. Tüketicinin yaptığı tüketime akla uygun bir boyut katabildiği durumlarda, bu kaygı daha kontrollü biçimde ortaya çıkıyor: %25,2'si, ancak çok pahalı bir şey aldığında rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir. Yine de, hatırı sayılır oranda kredi kartı kullanıcısı, borçlu yaşam döngüsünün gereklerine görece daha uyumlu ve tutarlı bir tavır göstermektedir: %37,9'u kredi kartıyla ödemenin bir rahatsızlığa yol açmadığını düşünmekle kalmıyor, aksine, bunun bir avantaj olarak algılanabileceğini belirtiyor. Bu üç bakış açısının kutupsallaşmamış görünümü, daha pürüten bir kapitalist eylem kavramının tersine, borçluluğu bir erdem olarak onay-

layan sanayi-sonrası değerlerin benimsenmesine aşamalı olarak geçişin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Anında gerçekleştirilen tüketim, bireye "Şimdi yaşa, sonra öde" diye bilinen motto/sloganı örtük olarak vaaz ederken (Bozkurt: 176) bir erek olarak geleceğin kavramsal içeriğini boşaltmaktadır. Bu 'sonra' hiçbir zaman gelmeyecek bir söylemsel soyutlamadan ibarettir, zira borçluluk sürekli bir *varoluş* durumundan başka bir şey değildir. Böylece, sanayi kapitalizminin ayırıcı özelliği olan biriktirme ruhu ile *mülkün* korunması gereği, yeni yeni yükselen bir ethos ile siliniyor gibi görünmektedir (Boltanski ve Chiapello: 54). Sonuncusu, anlıklığı ve hazcılığı yüreklendiren ve genel olarak paylaşılan birtakım değerlere vurgu yaparken, birikime ve akılcılılıkla elde edilen kâra dayanan eski burjuva kodlarının yerine geçmektedir.

Çoğunluk bir aylık bir ödeme süresini makul bulsa da (%46,8), bu, harcamalar üzerinde yaygınlıkla gözlemlenen denetim yitimini engelleyememektedir. Aslında, her dört kişiden biri, sık sık (%5,0) ya da arada sırada (%19,5) aylık ekstre üzerinde görünen ödemelerin bir kısmını hatırlamakta güçlük çektiğini belirtiyor. Görece daha yüksek bir harcama güdüsüne sahip genç insanlar (18-24 yaş), diğer gruplara oranla anlamlı biçimde, daha az bir denetime sahipler (yalnız %67,6'sı tüm ödemelerden haberdar görünmektedir). Gündelik hayatın sanayi-sonrası koşullarında, birey, hızlandırılmış enformasyon akışına ve hızla tüketilen mallara sürekli maruz kalmaktadır. Dahası, kredi kartının geçici niteliği ödemeyi görünmez ve fark edilmez kılar; böylelikle gündelik hayatın çabuk yokolan şeyleri arasında bir anda gözden kaybolur. Böylece yeni ortaya çıkan birey, kendi toplumsal eylemi üzerinde giderek azalan bir denetime sahip olurken, toplumsal eylem de çok daha raslantısal bir alan haline gelir. Bunun yanında Türk modernleşmesi, geleneksel ve sanayi-sonrası dinamiklerin her ikisini de eriterek, yeni bir tür toplumsal deneyime doğru kendi özgün evrimsel/ dönüşüm güzergâhını çizmektedir. Bu bağlamda, Batı tipi modernleşme ile katı bir paralellik içinde kavranmamalıdır. Onun yerine, aynı dönüşüm modelleri ve aşamalarını ve doğrusal bir ilerlemeyi izlemesi gerekmeyen almaşık bir sentez olarak düşünülmelidir. Dahası, bu sentezleme etkisini, modernöncesi cemaat ve modern sınıf-ilişkili konumları aynı tüketim-temelli hayat tarzlarında eriten, yeni küresel düzeyde bütünleşmiş pazar ilişkilerinin en göze çarpan niteliklerinden biri olduğunu hesaba katmak zorundayız (Clarke: 233).

Kredi kartı kullanımı dolayısıyla gelişen ve bir zamanlar homojen olan dayanışma birimlerini parçalayan kurumsal ilişkiler, aşamalı bir geçiş ve kısmen çok-değerlikli bir doğaya sahip görünümü vermektedir. Geleneksel bir ilişkiler sisteminde, tüm hısımlık/akrabalık ağı neredeyse denk mesafelidir. Ancak çalışmamızda, gerek olduğunda borç alınabilecek kaynakların ilk bakışta kafa karıştırıcı bir biçimde sınıflandığını gözlemleyebildik. Aslında, kaynakların bu dağılımı, kuşkusuz geleneksel-modern karşıtlığının dışında yeni bir yakınlık/mahremiyet mantığına denk geliyor görünmektedir. Buradan da, en çok

tercih edilen olası para borçlanma kaynağı olarak ebeveynler (%37,9) ortaya çıkmaktadır. İkinci sırayı arkadaşlar oluştururken (%28,0), kardeşler, öncelikle lerde dördüncü sırada (%17,7), diğer akrabalar altıncı sırada (%11,7) yer al maktadır. Bu, aynı zamanda temelde kanbağıyla belirlenen bir yapıya dayanan geleneksel dayanışma ilişkilerinde bir farklılaşma olarak da görülebilir. Toplumsal ilişkiler sistemindeki değişikliklerin en bariz göstergesi ise, bankaların borçlanmak için ikinci-derece seçenek oluşturmasıdır. Yine de bu ilişkilerin kurumsallaşmasının yarattığı bir etki olarak değil, bireylerin halihazırdaki parçalanmış ruh hallerine yeni bir toplumsal destek mantığının eklenmesi olarak anlaşılmalıdır. Bu sonuçlar, bir yandan ailevi dayanışmanın işlevsel birimlere bölündüğünü (birincil ve ikincil daireler), diğer yandan da formel ilişkilerin, en azından şimdilik, temel ekonomik güdülenmelerin tamamını ele geçirmediğini teyid eder görünmektedir.

Sonuç

Endüstri-sonrası toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak kendini dayatan kredi kartı, küresel bütünleşme sürecinde git gide daha merkezî bir konuma yerleşmektedir. Modern tanımlamalarda üretim cinsinden ifade edilen birey, günümüzde büyük ölçüde bir tüketim failine dönüşmüştür. Bu dönüşmede kredi kartı, yaygın bir hazcılık söylemiyle birlikte, diğer elektronik teknolojisi ürünleri arasında vazgeçilmez derecede anahtar rolünü oynamaktadır. Üretim bağlamından kopan, sahte-özerklik göstergeleriyle kendini tanımlayan birey, artık tartışması güç bir şekilde atomlaşmış tüketim birimi haline dönüşmüştür. Bu gelişmenin sonucunda ekonomik-temelli toplumsal sınıf aidiyet bağları zayıflamış, bunların yerini, bu kez tüketim-merkezli bir varoluşun uzantısı olan 'yaşam tarzları' almıştır. Ancak, yaşam tarzı ve onun beraberinde taşıdığı kimlik örüntüleri, bir yandan modernliğin ikiliklerini aşabilecek potansiyeli sunabilen bir özgürleşme sürecini mümkün kılarken, diğer yandan son derece kaygan bir zeminde, kırılgan, esnek ve kaypak bir toplumsal deneyim biçimi ve dolayısıyla kişilik kalıplarının ortaya çıkmasına yolaçmaktadır. Bu toplumsal konum seyyaliyeti, kaçınılmaz olarak genel bir etik esnekleşmenin de önünü açmaktadır. Kredi kartıyla 'kolaylaşan hayat', işte böyle bir yönsüzleşmeye de kaçınılmaz olarak yol açmaktadır. Ancak kredi kartının, oluşmasında büyük oranda pay sahibi olduğu daha temel bir değişme, zaman algılamasında gerçekleşmektedir. Üretim/emek sürecinin tarihselliğinin dışına kaçan birey, artık daha ziyade tüketimin anlıklığı ve uçuculuğu ile tanımlanır hale gelmiştir. Bu yönsüzleşmiş var oluş biçimi, tarih-dışılaşmış bir zaman algılayışını doğurmaktadır. Nakit parayı, diğer bir deyişle tüketme eyleminin simgesel görünürlüğünü yok eden bir etkiyle ve çok yaygın bir şekilde toplumsal alana nüfuz eden kredi kartı, 'tasarruf' kavramının içerdiği gelecek projelerini bugüne taşı-

yalnızlaşmış şimdiki zaman'ı mümkün kılmaktadır. Yalnızlaşma özelliğiyle 'yarınsızlaşmış şimdiki zaman'ı mümkün kılmaktadır. Yalnızca hızlandırılmış bir değişim ağı üzerinde gerçekleşen toplumsal ilişkiler, aynı zamanda geçmişinden de uzaklaşan bir birey tipini ortaya çıkarmıştır. Yarının bugüne tahvil edilebildiği, geçmişiyle kurduğu tarihsellik bağı kopmuş ya da stilize olmuş bir ekonomik düzende, toplumsal deneyim algılaması bugünün cinsinden ifade edilir olmuştur. Böylece sürekli olarak *yarına borçlu* yaşamın bir döngüsellik kaçınılmaz olarak bireyi kuşatmakta, sınıf köklerinden kopmuş kaypak toplumsal konumlanışlar, büyük oranda çabuk tüketilen kimlik göstergeleriyle belirlenir olmaktadır. Bu süreç içinde finans sektörü çalışanları, bu ana hatlarını kabaca betimlediğimiz dönüşümün en doğrudan özneleri haline gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

Alemdar, Korkmaz ve Raşit Kaya (1994) "Les Transformations en Turquie entre 1980 et 1990 et les médias", Jacques Thobie, Saigur Kançal (der.), *Industrialisation, Communication et Rapports Sociaux en Turquie et en Méditérranée Orientale, Actes du Colloque de Paris-Unesco 27, 28 et 29 mai 1991* içinde, Paris.

Baudrillard, Jean (1994) *Le Miroir de la Production*, Galilée, Paris.

Beck, Ulrich (2001) *La société du risque, Sur la voie d'une autre modernité*, Alto-Aubier, Paris.

Bell, Daniel (1978) *Cultural Contradictions of Capitalism*, Basic Books, New York.

Bocock, Robert (1997) *Tüketim*, Dost Kitabevi, Ankara.

Boltanski, Luc ve Ève Chiapello (1999) *Le Nouvel Esprit du Capitalisme*, Gallimard, Paris.

Bozkurt, Veysel (2000) *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*, Alesta, Bursa.

Chaney, David (1999) *Yaşam Tarzları*, Dost Kitabevi, Ankara.

Clarke, David B. (1997) "Consumption and the City, Modern and Postmodern", *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 21, no. 2.

Derrida, Jacques (1992) *De La Grammatologie*, Les Editions de Minuit, Paris.

Douglas, Mary ve Baron Isherwood (1999) *Tüketimin Antropolojisi*, Dost Kitabevi, Ankara.

Giddens, Anthony (1992) *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press.

Haesler, Aldo (1995) *Sociologie de l'argent et postmodernité*, Librairie Droz, Cenevre.

İnsel, Ahmet (1984) *La Turquie entre l'ordre et le développement*, Editions L'Harmattan, Paris.

Jameson, Fredric (1984) "Postmodernism, or The Cultural Logic of Capitalism", *New Left Review*, no.145.

Nalbantoğlu, Hasan Ünal (2000) *Çizgi Ötesinden Modern Üniversite: Sanat: Mimarlık*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara.

Paitra, Jacques (2000) *La Société de l'autonomie*, Les Editions d'Organisation, Paris.

Robertson, Roland (1997) "Glocalisation: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity", Mike Featherstone, Scott Lash ve Roland Robertson (der.), *Global Modernities* içinde, Sage Publications, Londra, Thousand Oaks, Yeni Delhi.

Simmel, Georg (1999) *Philosophie de l'argent*, Quadrige/Presse Universitaire de France, Paris.

Viaud, Jean ve Christine Roland-Lévy (2000) "A positional and representational analysis of consumption. Households when facing debt and credit", *Journal of Economic Psychology*, vol. 21, no. 4.

Yaraman, Ayşegül (2004) *Toplumsal Değişme ve Kişilik Özellikleri, Prometheus'tan Narkissos'a*, Bağlam Yayınları, İstanbul.